

BOŻENA GIEREK
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Irlandzka architektura jako wyraz wartości kulturowych

Irish Architecture as an Expression of Cultural Values

Abstract

The architecture in Ireland has been developed in various periods: from megalithic times, through antiquity, the Middle Ages, to modern times. Irish architecture has preserved elements of three significant cultures flourishing in Ireland which Seán Ó Duinn calls “three streams”: the megalithic, the Celtic and the Christian cultures. With the Celtic culture is connected the term “Celtic spirituality” which is expressed in: affirmation of life and creature, harmony of man with nature and cosmos, and above all in the divine presence in the world and in human life. The author of this article also indicates to its manifestation in Irish architecture. The author of the article characterises selected elements of Irish architecture, pointing to their meaning, like: circularity in general, circle (as a solar symbol), stone, corbel technique, round tower, Celtic cross, human head, *sheela-na-gig*. The author based her study on historical, archaeological and literary sources, supplemented with her own field works conducted in Ireland in 1995–2016.

Keywords: architecture, Celtic cross, circle, human head, round tower, *sheela-na-gig*, stone church

Wprowadzenie

Pisząc o planowaniu miejskim, Edward T. Hall ([1966] 1990: 170) podkreśla znaczenie zgodności „skali miejskiej ze skalą etniczną, która jest inna u każdej grupy”. Zatem na podstawie architektury można wiele powiedzieć o danej grupie etnicznej i jej wartościach kulturowych, które są utrwalone w architekturze będącej jej dziełem, bądź, jak w przypadku Irlandii – o różnych społecznościach, które przez wieki pozostawiały trwale ślady swoich kultur. Antonina Kłoskowska (1996: 36) zabytki architektury, obok zbiorów dzieł literackich i naukowych oraz innych tekstów w narodowym języku, obok malarstwa, rzeźby, taśm filmowych i kaset, partytur utworów muzycznych i ich rejestracji, nazywa „ucieleśnionymi elementami kultury narodowej”.

Architektura na terenach Irlandii powstawała w różnych okresach czasu: od kultury megalitycznej, przez starożytność, średniowiecze, aż do czasów nowożytnych. W irlandzkiej architekturze zostały utrwalone elementy trzech znaczących kultur kwitnących na terenie Irlandii, które Seán Ó Duinn (2000) nazywa „trzema strumieniami” kultur: megalitycznej, celtyckiej i chrześcijańskiej. Z celtycką kulturą związany jest terminem „celtycka duchowość”, która wyraża się w: afirmacji życia i stworzenia, harmonii człowieka z przyrodą i kosmosem, a nade wszystko w boskiej obecności w otaczającym świecie¹. Na jej przejawy w irlandzkiej architekturze również zwracam uwagę.

W swoim artykule charakteryzuję wybrane elementy irlandzkiej architektury, wskazując przy tym na ich znaczenie, takie jak: kolistość, okrąg (jako symbol solarny), kamień, technikę korbelową, celtyckie krzyże, okrągłe wieże, głowę ludzką, *sheela-na-gig*.

Moje rozważania oparte są na materiałach historycznych, archeologicznych oraz literackich, uzupełnionych własnymi badaniami terenowymi prowadzonymi w Irlandii w latach 1995–2016.

Motywy kolistości i okręgu w irlandzkiej architekturze przedchrześcijańskiej

Najwcześniejszymi megalitycznymi grobowcami na terenie Irlandii są tzw. *court cairns*², najprawdopodobniej pochodzące z 3000–2500 r. p.n.e. Podstawowym elementem jest sam grobowiec składający się z długiej komory podzielonej na mniejsze pomieszczenia, gdzie chowano zmarłych. Naprzeciw grobowca znajduje się półokrągła otwarta przestrzeń lub plac otoczony kamiennymi słupami. Prawdopodobnie to tutaj miały miejsce rytuały pogrzebowe poprzedzające spalenie ciała. Grobowiec pokrywano kamieniami, tworząc rodzaj kopca szerszego z przodu niż z tyłu, wzmocnionego na krawędziach kamiennymi słupami.

W literaturze dotyczącej kultury megalitycznej wymienionych jest około 200 kamiennych kręgów (l.p. *cromlech*³ – kromlech) na terenie Irlandii i Brytanii. Niektóre kamienne słupy ułożone w okrąg górą są połączone z innymi blokami kamiennymi, tworząc coś na kształt nadproży. Najsłynniejszym obiektem tego typu w Anglii jest Stonehenge, który służył do określania pozycji słońca i księżyca, a także do wyznaczania zaćmień księżyca. Czasami spotyka się aleje kamienne z jednej strony – najczęściej od zachodniej – zakończone kromlechem.

Kromlechy nie pełniły żadnej funkcji utylitarnej, związane były z kultem, rytuałem. W centrum często znajdował się ołtarz ofiarny. Jacob Streit ([1977] 2001: 18–20) uważa pewne kręgi kamienne za symbol kosmosu (zodiaku), pomniejsze miały jedynie funkcję demarkacyjną – wyznaczały „święte miejsce”. Jako przykład „idealnego kromlechu” podaje ten znajdujący się na Mag Slécht (Równinie Przygnębienia, Poniżenia) w hrabstwie Cavan w Irlandii, o którym dowiadujemy się z XII-wiecznego dzieła *Dindsenchas* („Historia Miejsc”). Centralny kamień, reprezentujący bóstwo o imieniu Crom Crúaich, jako symbol słońca-księżyca, był zdobiony złotem i srebrem, natomiast 12 kamieni wokół

1 Szerzej zob. Davies i Bowie (1995), Gierek (2010), Gierek (2011), Gierek (2013a).

2 Ilustracje zob. np. *The Sacred Ireland: Carrowmore – Carrowkeel – Creevykeel – Knocknarea*, <http://www.carrowkeel.com/files/courtcairns.html> [data dostępu: 25.10.2020].

3 Irl. *crom* znaczy „zakrzywiony”, „okrągły”, a *lech* – „miejsce”. Patrick Weston Joyce (1903: 567) „kromlechem” nazywa dolmen (bret. *dol* – „stół”, *men* – „kamień”) – konstrukcję kamienną wyglądem przypominającą stół, jako że na kilku dużych kamieniach ustawionych pionowo spoczywa duży płaski kamień.

niego, reprezentujących znaki zodiaku, było zdobionych miedzią. Okrąg miał symbolizować kosmos (duchowość), w centrum którego znajdowało się słońce (siła męska), często reprezentowane przez ołtarz otoczony kamieniami. To w centrum „mityczny człowiek” miał nawiązywać łączność ze „światłem świata”. To z centrum rozchodziły się promienie słońca padające na zgromadzonych wokół ludzi. Streit przypuszcza, że to właśnie takie miejsca i związane z nimi rytuały dały początek procesjom odbywanym dokoła centrum.

Innym rodzajem grobowców są *passage-graves*⁴ – groby korytarzowe. Tego typu obiekty znane są w Irlandii z Carrowkeel w hrabstwie Sligo, Loughcrew, Slieve na Caillighe, Newgrange⁵, Knowth i Dowth – te ostatnie w hrabstwie Meath. Są to zwykle okrągłe ziemne lub kamienne kopce z korytarzami wiodącymi od wejścia do nich do środka kopca lub w jego pobliżu. Grobowiec może być ogromnych bądź niewielkich rozmiarów, zwykle okrągły, ale znany jest także kształt kwadratu. Sufit właściwej komory grobowej mógł być utworzony z płaskiego kamienia bądź zbudowany tzw. techniką korbelową (*corbel technique*), polegającą na układaniu kamieni bez zaprawy w kole od dołu w ten sposób, by każdy rząd zachodził na siebie, a całość konstrukcji pochylała się do środka najpierw stopniowo, a potem coraz bardziej, tworząc kopułę. Bardzo często tumulusy (kopce pochówkowe) były otoczone kromlechami⁶. Czasami w bocznych komorach znajdowano ogromne kamienie z wgłębieniami (*stone basins*), a w tych nierzadko popioły ze spalonych ciał⁷.

Najczęstszymi motywami zdobiącymi zarówno kamienie na zewnątrz megalitycznych konstrukcji, jak i wewnątrz, są symbole solarne – najstarsze ze wszystkich, jakie człowiek wyrzeźbił na kamieniach, skałach i kościach. Streit ([1977] 2001: 19, 26–29) łączy je z tajemnicą wszelkiego życia. Najprostszą formą jest okrąg z zaznaczonym środkiem w postaci kropki, choć może także oznaczać: jedność człowieka i kosmosu, kosmiczny uniwersalny krzyż czy też punkt centralny i zakreślony wokół niego teren kultowy. Bardziej rozwinięty motyw solarny jest reprezentowany przez okrąg z kropką w środku, od którego nieregularnie rozchodzą się promienie. Zamiast promieni można także spotkać rzeźbienia przypominające płatki kwiatów; całość otoczona jest zewnętrznym okręgiem⁸. Płatki kwiatów ułożone na kształt krzyża Streit ([1977] 2001: 30) uważa za zapowiedź późniejszego irlandzkiego chrześcijańskiego krzyża. Wymienione motywy są statycznymi symbolami słońca. Motywami przedstawiającymi słońce w ruchu – odbywające swą roczną wędrówkę – są spirale (także podwójne), równoległoboki i romby. Dynamicznym symbolem słońca jest swastyka, nazwana przez Streita ([1977] 2001: 103) druidycznym

4 Peter Harbison (1970: 5–8) wymienia jeszcze *portal-tombs*, którymi są niektóre dolmeny, oraz *wedge (shaped) tombs* – z prostokątną komorą, często zwężającą się i obniżającą ku tyłowi, z sufitem z płyt kamiennych; na zewnątrz mogły być okrągłe, owalne lub w kształcie litery D.

5 Newgrange ma średnicę 80 metrów, a wznosi się na wysokość 13 metrów.

6 Interesującą analogię wykazują tutaj tumulusy otaczane rowami na terenie Francji – przykładem cmentarz w Aulnay-aux-Planche (dep. Marne). Zwyczaj ten, sięgający przedceltyckiej epoki brązu, mieli przywieźć na te tereny osadnicy z dolin nad Mozellą i środkowym Renem pomiędzy 800 i 750 r. p.n.e. (Hatt 1970: 81).

7 Więcej na temat megalitów zob. np. Krzak (2001).

8 Analogiczne symbole solarne znajdują się na plakietkach ze złota w kształcie dysku pochodzących z megalitycznego okresu, które prawdopodobnie były wszyte do ubioru osoby. Znalaziono je na kości piersiowej szkieletu. Podobny dysk ze złota, w którego centrum jest twarz Chrystusa, datowany na 650 r. n.e. znaleziono w Puy-de Dôme we Francji (Streit [1977] 2001: 100–101).

krzyżem. Innymi symbolami występującymi na elementach budowli megalitycznych są, zygzaki⁹, trójkąty, motywy w kształcie koncentrycznych liter U.

Konstruowanie kamiennych kręgów było kontynuowane w okresie epoki brązu, która w Irlandii rozpoczęła się około 1750 (2500¹⁰) r. p.n.e. i trwała do około 500 r. p.n.e., a także w następującej po niej epoce żelaza. Wprawdzie Irlandia nie ma takich obiektów jak Stonehenge w Anglii, ale za to na jej terenie znajdują się liczne kamienne kręgi, jak Grange i Lough Gur w hrabstwie Limerick, Beltany w hrabstwie Donegal czy Piper's Stone w hrabstwie Wicklow, które mogą pochodzić z epoki brązu. Cel stawiania takich kręgów w większości nie jest znany. Niektóre z nich mogły służyć jako obserwatoria astronomiczne. Tak było w przypadku kręgu z Dromberg w hrabstwie Cork, pochodzącego z epoki żelaza, który najprawdopodobniej służył do określania najkrótszego dnia w roku (Harbison 1970: 8–9).

Bardzo prawdopodobne jest, iż obok kamiennych kręgów istniały kręgi drewniane, które z uwagi na materiał, z jakiego były zbudowane, nie zachowały się do naszych czasów. Pozostały po nich jednak ślady, które umożliwiają ich odtworzenie. Przykładem jest tutaj rekonstrukcja świętego drewnianego kręgu w Sarn-y-Bryn-Caled w pobliżu Welshpool w Walii, w obrębie którego odbywały się rytuały pogrzebowe. Jego początki sięgają około 2100 r. p.n.e. Okrąg tworzyły ogromne drewniane słupy o średnicy około pół metra – 20 w zewnętrznym kręgu i 6 w wewnętrznym.

Do najbardziej imponujących monumentów epoki żelaza należą forty zbudowane na wzgórzach (*hill-forts*), otoczone ogromnymi kamiennymi wałami z biegnącymi wzdłuż nich od strony wewnętrznej lub zewnętrznej rowami. Przykładami takich fortów są Rathgall w hrabstwie Wicklow, Dun Aillinne w hrabstwie Kildare oraz Moghane w hrabstwie Clare. Pomimo ich nazwy nie były zbyt praktyczne jako fortyfikacje. Na szczycie wzgórza Tara w hrabstwie Meath wewnątrz obwałowań znajdują się kopce grobowe pochodzące z epoki brązu, co wskazuje na związek tego miejsca z dawnym kultem pochówkowym. Żaden z fortów na wzgórzu nie był zamieszkały przez dłuższy czas, natomiast niektóre z nich mogły pełnić funkcje miejsc zgromadzeń, jak Teltown i wzgórze Ward w hrabstwie Meath czy Ushnagh w hrabstwie Westmeath (Harbison 1970: 9).

Mniejszymi od fortów ulokowanych na wzgórzach, zwykle usytuowane na płaskim terenie, były koliste forty (*ring-forts*) – niewielkie obszary otoczone okrągłym wałem ziemnym lub kamiennym z rowem na zewnątrz. Przypuszcza się, że jeden lub dwa okrągłe bądź prostokątne kamienne lub drewniane domy znajdowały się na terenie tych fortów. Wiele z nich nie można uważać za forty w dosłownym znaczeniu, jako że nie mają nic wspólnego z silnymi militarnymi fortyfikacjami. Raczej były to zwykłe domostwa, których ogrodzenia miały dawać schronienie bydłu i owcom nocą, także przed dziką zwierzyną. Niewykluczone, że pomagały chronić dobytek w czasie niebezpieczeństwa. Przykładami takich fortów są Dún Chonchúir (Fort Conora) na Inis Meáin (Wyspie Środkowej), jednej z trzech wysp Aran w hrabstwie Galway, oraz Grianán Ailech¹¹ w hrabstwie Donegal. Na terenie Irlandii zachowało się około 60 000 takich obiektów. Większość z nich powstała w okresie 550–900 n.e., niektóre są jednak znacznie starsze, sięgają, bowiem, do czasów prehistorycznych¹².

9 Reprezentujące wodę, także błyskawicę powodującą opady wód ze strefy górnej.

10 Zob. T. Rowan McLaughlin, Nicki J. Whitehouse, Rick J. Schulting, Meriel McClatchie, Philip Barratt, Amy Bogaard (2016).

11 *Grianán* znaczy „dom słońca”, natomiast *Ailech* to imię bogini słońca.

12 Zob. *Significant Unpublished Irish Archaeological Excavations 1930–1997*, An Chomhairle Oidhreachta/The Heritage Council, https://www.heritagecouncil.ie/unpublished_excavations/section13.html [data dostępu: 12.11.2020].

Ring-forts były także wznoszone w miejscach, których środowisko naturalne stanowiło zabezpieczenie. Przykładem takiego obiektu jest Dún Aengus (Fort Aengusa) znajdujący się na Inis Mór (Dużej Wyspie), największej z wysp Aran w hrabstwie Galway. Otoczony trzema na poły kolistymi (w kształcie litery D) mniej lub bardziej kompletnymi kamiennymi wałami fort od tyłu chroniony jest przez klif wznoszący się na wysokość około 100 metrów ponad Atlantykiem. Widoczne są także pozostałości czwartego wału. Obszar otoczony wałami ma powierzchnię 4,6 hektara. Najbardziej wewnętrzny wał jest najokazalszy – obecnie wznosi się na wysokość 4 metrów, tyleż wynosi jego szerokość u podstawy. Wał ma trzy pionowe sekcje z dwoma tarasami od strony wewnętrznej, podobnie jak wspomniany wcześniej Grianán Ailech. Na zewnątrz tego wału jest drugi, mniej masywny, również wznoszący się na wysokość 4 metrów. Od strony wewnętrznej ma pojedynczy taras. Na zewnątrz tego wału, wzdłuż północno-zachodniej ściany znajduje się fragment wału o długości około 80 metrów z tarasami od strony wewnętrznej. Wał wznosi się na wysokość 2,5 metra. Na zewnątrz tego odcinka, a dalej wzdłuż drugiego wału, w niewielkiej odległości znajduje się kamienna konstrukcja zwana *cheveaux-de-frise* (fryzyjskimi końmi). Tworzy ją pas ustawionych koncentrycznie bardzo ciasno obok siebie ostro zakończonych kamiennych słupów wysokich na 1–1,7 metra. Szerokość pasa nie jest jednolita, bowiem wynosi od 10 do 23 metrów. Jest to jedna z najbardziej prymitywnych masywnych, spektakularnych fortyfikacji na zachodzie Europy, jednocześnie jeden z najpiękniejszych irlandzkich czterech fortów z obronną konstrukcją *cheveaux-de-frise*. Wszystkie cztery znajdują się na zachodnim wybrzeżu Irlandii bądź w jego pobliżu. Nie ma pewności co do okresu ich powstania oraz celu przeznaczenia. Najbardziej prawdopodobna jest epoka żelaza. Konstrukcje typu *cheveaux-de-frise* są najlepiej znane ze środkowych i zachodnich terenów Półwyspu Iberyjskiego, ale pojedyncze obiekty znajdują się także na obszarach Brytanii, a jeden lub dwa odnotowano we Francji (Rafferty 1993a: 613). *Ring-forts* były w użyciu do XVII wieku (Harbison 1970: 10). Na terenie Irlandii fortami były także obiekty znane jako *rath* i *lios*.

Innymi ziemnymi kolistymi konstrukcjami były *ringbarrows* i *motte* (*moats*). Pierwsze to małe kopce otoczone rowem i wałem, zwykle zawierające skremowane ciała z epoki brązu i żelaza. Drugie to ogromne kopce o stromych zboczach i płaskich szczytach, na których były osady pochodzące z wczesnego okresu anglo-normańskiego – z XII i XIII wieku.

*Crannóg*¹³ to kolejny przykład kolistego obiektu. Jest to rodzaj fortyfikacji będącej w użyciu od epoki żelaza do średniowiecza. Termin ten odnosi się do małych sztucznie utworzonych wysepek na środku lub nad brzegiem jezior, otoczonych drewnianymi palisadami (Harbison 1970: 10). Wysepka połączona była ze stałym lądem drewnianym pomostem, który był niszczone w razie nadciągającego z lądu niebezpieczeństwa. Widoczne jest tutaj podobieństwo do słowiańskich grodów. W obrębie *crannóg* znajdowały się okrągłe drewniane domy bądź z zaokrąglonymi rogami, z typowymi stożkowymi dachami niemalże sięgającymi ziemi, kryjącymi cały dom, oprócz wejścia. Tego typu obiekty, ze względu na materiał, z jakiego były zbudowane, nie zachowały się. Na terenie Irlandii można jednak zobaczyć ich rekonstrukcje.

W Irlandii kolistość była pierwszoplanową cechą miejsc o znaczeniu religijnym, a ich monumentalność znacznie przewyższa ich brytyjskie i kontynentalne odpowiedniki¹⁴. Przykładami są tutaj wielkie kultowe ośrodki, w których odprawiano rytuały związane z królewskim panowaniem we

13 Irl. *crann* znaczy „drzewo”, a *óg* – „młode”.

14 Chociaż okrągłe świątynie z epoki żelaza nie są jeszcze znane z kontynentalnej Europy, to okrągłe gallo-romańskie świątynie mogą świadczyć o istnieniu ich wcześniejszych prototypów (Cunliffe 1997: 205).

wczesnym okresie historycznym: Tara w hrabstwie Meath – ośrodek władzy królewskiej w prowincji Meath; Cruachain w hrabstwie Roscommon – ośrodek władzy królewskiej w prowincji Connacht; Dún Ailinne w hrabstwie Kildare – ośrodek władzy królewskiej w prowincji Leinster; Emain Macha (dzisiejszy Navan Fort) w hrabstwie Armagh – ośrodek władzy królewskiej w prowincji Ulster (Cunliffe 1997: 205–207). Informacje na ich temat odnajdujemy w rodzimej literaturze. Ich istnienie zostało potwierdzone przez odkrycia archeologiczne, które odsłoniły kompleksy składające się z obiektów z ziemi. Najważniejszym z tych ośrodków była Tara, nazywana w literaturze średniowiecznej siedzibą najwyższego króla Irlandii. W tradycji ludowej zwana jest „kołami wrózek” (*fairies circles*), a to dlatego, że patrząc na nią z lotu ptaka wygląda jak dwa stykające się ze sobą kopce otoczone rowami i ziemnymi wałami. Najwyższe wzniesienie osiąga 130 metrów n.p.m. Tara to kompleks obiektów ziemnych zawierający różnego rodzaju i różnej wielkości ogrodzenia i tumulusy. Większość z 24 obiektów datowana jest na epokę żelaza. Ich obecne nazwy pochodzą z początku XI wieku. Najbardziej rzucającym się w oczy jest *Rath na Ríogh* (Fort Królów), zajmujący obszar 5,9 hektara, w obrębie którego znajduje się wiele interesujących obiektów ziemnych. Fort wyznaczony jest przez ziemny wał z wewnętrznym rowem, którego obronna funkcja była raczej wątpliwa. Wewnątrz Fortu znajduje się: *Dumha na nGiall* (Kopiec Zakładników) – grobowiec korytarzowy z późnego neolitu (3000–2500 r. p.n.e.); dwa połączone obiekty ziemne o nieregularnym okrągłym kształcie, z których każdy posiada po dwa wysokie ziemne wały oraz wzniesioną płaską powierzchnię wewnętrzną. Data ich powstania oraz funkcje są nieznanne. Na północ od Fortu Królów widoczny jest zniszczony obiekt ziemny otoczony potrójnym pierścieniem znany jako *Rath na Seanaid* (Fort Synodów). Na terenie Tary znajdują się także: *Teach Chormaic* (Dom Cormaca), *Forradh* (Kopiec Króla, zwany również Miejscem Króla) oraz *Ráth Laoghaire* (Fort Laoghaire’a). Tara w różnych okresach czasu była zarówno miejscem pochówkowym, jak i miejscem zamieszkania (Raftery 1993b: 612).

Emain Macha jest ogromnym – 5-hektarowym – okrągłym obiektem ziemnym o średnicy 230 metrów, usytuowanym nieco ukośnie na szczycie jednego z wielu małych polodowcowych wzgórz około 2,6 kilometra na zachód od miasta Armagh. Całość otoczona jest owalnym rowem, na zewnątrz którego usypano ogromny wał. Należy zaznaczyć, iż, podobnie jak w przypadku Fortów z Tary, pomimo współczesnej nazwy (Navan Fort), nie jest i nie był to fort w znaczeniu obiektu obronnego. W czasach prehistorycznych było to miejsce rytualne. Na szczycie wzgórza znajdują się dwa mniejsze obiekty: jeden można określić jako „oborany pierścień-kopiec”; drugi jest ogromnym kopcem o średnicy 50 metrów u podstawy, wznoszącym się na wysokość 6 metrów. Badania archeologiczne odsłoniły kompleks poprzecinanych okrągłych wąwozów oraz pozostałości okrągłych domów i przybudówek z wczesnego okresu epoki żelaza, a także liczne cenne przedmioty z okresu około 700–100 r. p.n.e. (Cunliffe 1997: 206). Na wzgórzu odkryto ślady interesującej konstrukcji z 94 r. p.n.e., która była umieszczona wewnątrz częściowo zamulonego rowu należącego do starszego ogrodzenia, być może pochodzącego z około 700 r. p.n.e. (Lynn 1993: 610). W środku konstrukcji postawiono słupek z drzewa dębowego o średnicy około pół metra. Wokół tego słupa koncentrycznie w sześciu kręgach rozmieszczono około 275 drewnianych pali, które jednocześnie rozchodziły się promieniście od słupa centralnego. Cała konstrukcja miała średnicę około 40 metrów i była zadaszona. Wszystko wskazuje na to, że obudowano ją kamienny kopiec usypany na wysokość 2,5 metra. Część obiektu, która wystawała ponad kopcem została podpalona. Po pożarze ponad stosem z kamieni utworzono kopiec z darni, jednocześnie podnosząc wysokość obiektu o dalsze

2,5 metra. Wszystkie te zabiegi wskazują na rytualne działania ogromnych rozmiarów (Cunliffe 1997: 206–207).

Kolejny z królewskich ośrodków, Dún Ailinne, mógł być zbudowany i używany w epoce żelaza. Jest to największe prehistoryczne miejsce na terenie prowincji Leinster. Na szczycie wzgórza otoczono owalnym wałem i zewnętrznym rowem obszar o powierzchni 16 hektarów. Wał i rów z pewnością nie pełniły funkcji obronnych. Są to cechy charakterystyczne dla obiektów typu *henge*¹⁵ na obszarach Brytanii i Irlandii z okresu neolitu, z którego pochodzą najwcześniejsze ślady bytności na terenie Dún Ailinne. W epoce żelaza pojawiła się tutaj interesująca drewniana konstrukcja, której budowę rozpoczęto od wzniesienia okrągłej palisady zamykającej obszar o średnicy około 22 metrów. Pale umieszczono w rowie. Po jakimś czasie konstrukcja ta została rozebrana, a na jej miejscu pojawiła się znacznie większa – o średnicy około 36 metrów – z okrągłym „aneksem” od jej południowej strony oraz monumentalnym lekko wygiętym wejściem utworzonym z promieniście rozchodzących się palisad i pali. Główne ogrodzenie składało się z trzech koncentrycznych drewnianych ścian palisadowych, które były stopniowane – od najmniejszej w środku do największej zewnętrznej. Taka konstrukcja wskazuje na to, że pierwotnie obiekt mógł wspierać dwie platformy ułożone warstwami¹⁶, z których widzowie mogli oglądać widowiska lub ceremonie odbywające się w środku ogrodzonego obszaru. Ten obiekt także został rozebrany, a zastąpiła go jeszcze większa konstrukcja o średnicy około 42 metrów. Dwa koncentryczne rowy mogą świadczyć o tym, że pomiędzy dwoma ścianami była ułożona platforma. W centrum znajdował się okrągły obiekt o średnicy 6 metrów, zbudowany z ogromnych pali i dodatkowo otoczony przez krąg pali wysokich na 3–4 metry. Na obszarze pomiędzy tą centralną „wieżą” i zewnętrzną częścią palisady wzniesiono krąg z 29 ogromnych pali, z których każdy miał średnicę około pół metra. Konstrukcję tę również rozebrano, pozostawiając jedynie krąg z ogromnych pali.

Ośrodek w Dún Ailinne był użytkowany od III lub II w. p.n.e. do II-III w. n.e. Na podstawie znalezionych tutaj 18 000 kawałków zwierzęcych kości stwierdzono, że zwierzęta te zostały zabite w celach rytualnych na przełomie kwietnia i maja oraz września i października (Wailes 1993: 614–615; Cunliffe 1997: 207). Pierwszy z okresów odpowiada dacie celtyckiego święta *Beltaine* (1 maja), które rozpoczynało jasną połowę roku. Drugi z okresów jest przesunięty o miesiąc w stosunku do najważniejszego celtyckiego święta, jakim było *Samain* (1 listopada). Zatem, albo jest to wynikiem pomyłki, albo można przyjąć, że przygotowania do tak znaczącego święta, które cechowała obfitość i ucztowanie, były czynione już z miesięcznym wyprzedzeniem.

Motywy kolistości i okręgu w irlandzkiej architekturze okresu chrześcijańskiego

Dokładnie niewiadomo, kiedy i skąd chrześcijaństwo dotarło do Irlandii. Pewne jest, że było tutaj obecne już w V w. n.e. Pierwsze osady monastyczne powstały prawdopodobnie już w VI wieku. W *Book of Mulling* („Księżde Molinga”), pochodzącej z końca VIII wieku, znajduje się nietypowy plan idealnego monasteru, który mógł być wzorem dla wielu nieistniejących monasterów. Podstawą tego planu był stary irlandzki krzyż solarny. Budynki monastyczne znajdowały się wewnątrz osady, którą okalał kolista wał ziemny

15 Por. Stonehenge w Anglii.

16 Podobne tarasy, tyle że kamienne, występują we wcześniej omawianych obiektach: Dún Aengus i Grianán Ailech.

lub kamienny mur, nadając osadzie wygląd „świeckiego kolistego fortu” (Chadwick [1970] 1976: 213). Symbolem wskazującym na oddzielenie monasteru od świata zewnętrznego był Krzyż Ducha Świętego, którego ramiona otoczone były słonecznym okręgiem. Wewnątrz tego okręgu był Krzyż Aniołów oraz Krzyż Chrystusa i Apostołów (cf. Streit [1977] 2001: 90).

Budynki znajdujące się na terenie osady monastycznej powstawały spontanicznie tam, gdzie było dostępne miejsce (Harbison 1970: 13). Najbardziej charakterystyczne i najliczniejsze były cele mnichów, ze względu na ich kształt zwane „chatami-ulami” (irl. *clocháin*, ang. *beehive huts*), zbudowane z suchego kamienia techniką korbelową. Najbardziej spektakularny przykład takiego budownictwa znajduje się na Skellig Michael – skalistej wyspie w kształcie piramidy u wybrzeży hrabstwa Kerry wznoszącej się na wysokość 210 m n.p.m. Większość osad monastycznych pochodzących z wczesnego okresu chrześcijaństwa nie zachowała się do naszych czasów, a to z tego powodu, że budulcem były tutaj: drewno, plecionka z witek oraz glina. Przetrwały tylko te budowane z kamienia¹⁷.

Dużo późniejsze, ale podobne w budowie do „chat-uli” są tzw. „domy do wypocenia” (*sweat-houses*), lokowane zwykle w pobliżu strumienia lub źródła; służyły do „wypocenia choroby”. Do środka wkładano rozgrzane kamienie, polewano je wodą, co powodowało powstanie pary wodnej, i szczelnie zasuwno kamieniem wejście. Niewykluczone, że dodawano także jakieś zioła. Osoba znajdująca się w środku zażywała takiej sauny, którą mogła kończyć zimna kąpiel w pobliskim źródle. Patrick Heraughty (1982: 23) przyrównuje irlandzkie domy do wypocenia do tureckich łaźni. Obiekty te były w użyciu w Irlandii do około XVII wieku (Harbison 1991: 102). Znacznie rozpowszechnione były w hrabstwie Cavan, parę można znaleźć w hrabstwie Louth, pojedyncze znajdują się na wyspach Clare (hrabstwo Mayo) i Inishmurray (hrabstwo Sligo). Budowano je niezmiennie tą samą techniką stosunkowo do niedawna, także w Szkocji i Anglii (Henry [1983] 1985: 18).

Innymi przykładami kolistych elementów architektonicznych związanych z miejscami chrześcijańskimi w Irlandii, niekoniecznie monasterami są: obiekt składający się z dwóch koncentrycznych okręgów utworzonych z raczej małych kamieni, w środku którego znajduje się podłużny kamień ze słabo zarysowanym krzyżem; oraz pozostałości okrągłej Kuchni św. Gobnait. Pierwszy z nich znajduje się na Inishkea South, wyspie w hrabstwie Mayo. Françoise Henry ([1983] 1985: 205) przypuszcza, że jest to schryścianizowany monument pogański. W takim przypadku mogłoby chodzić o otoczone okręgiem miejsce kultu¹⁸ z ołtarzem pośrodku. Na sąsiadującej wyspie – Inishkea North – odkryto pozostałości osady, między innymi z chatami kamiennymi w kształcie uli oraz z licznymi kamieniami z rzeźbionymi krzyżami w kole, dodatkowo zdobionymi motywami spiral. Rodzaj obiektów, pochodzących z okresu VI–IX wieku, pozwala przypuszczać, iż była to osada monastyczna¹⁹.

Kuchnia św. Gobnait to okrągły budynek, a raczej jego pozostałości w postaci muru z zaznaczonym wejściem, który znajduje się w Ballyvourney w hrabstwie Cork²⁰. Datuje się go na okres VI–XIII wiek; badacze skłaniają się do wcześniejszego wieku w tym przedziale. Przy wejściu widnieją krzyże wyryte przez pielgrzymów obchodzących go dokoła zgodnie z dzienną wędrówką słońca – z ruchem wskazówek zegara – jako że wyznacza on pierwszą stację na tutejszej drodze pielgrzymkowej. Warto zwrócić uwagę

17 Próba rekonstrukcji iryjskiej osady monastycznej z VIII wieku zob. J. Strzelczyk (1987: 220).

18 Więcej na temat znaczenia magicznego kręgu w kulcie celtyckim zob. B. Gierek (2005).

19 Więcej na temat tej osady zob. Gierek (1998).

20 Więcej na temat tego obiektu zob. O’Kelly (1952); Gierek (2002: 169–173).

na to, że w wielu miejscach pielgrzymkowych stacje pielgrzymkowe znajdują się na linii mającej kształt zbliżony do okręgu. Przykładem może być część stacji na wyspie Caher w hrabstwie Mayo.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów irlandzkich osad monastycznych są okrągłe wieże. Zachowało się ich około 80 (Cunliffe 1979: 186). Poza Irlandią takie wieże znane są jedynie ze Szkocji (2) oraz z Wyspy Man (1) (Harbison 1991: 170). John Herman Rice (1918: 38) wymienia także jedną „nieco podobną kształtem do tych irlandzkich” na Orkadach. Najprawdopodobniej powstawały w okresie 950–1238²¹. Nierzadko były dodawane do wcześniej istniejących założeń, jak w przypadku wieży w Kildare, którą dobudowano w X wieku do monasteru św. Brygidy z końca V wieku (Cunliffe 1979: 187).

Irlandzkie wieże okrągłe są smukłe, kształtem przypominają zaokrąglony ołówek. W jednym czy dwóch przypadkach sięgają 30 metrów (Harbison 1991: 172). Wejście do nich znajduje się na wysokości około 4 lub więcej metrów od podstawy. Posiadają pięć lub więcej poziomów-pięter; każdy z nich zaopatrzony jest w okno. Pięć lub więcej okien projektowano na samej górze, bezpośrednio pod stożkowym dachem. Pierwotnie wewnątrz znajdowały się drewniane pomosty połączone schodami. Staroirlandzkim słowem używanym na określenie takiej wieży jest *cloigtheach* („dzwonnica”), co wskazywałoby na jej funkcję. Mnich miał kilka razy dziennie wydzwaniać ręcznym dzwonkiem na cztery strony świata, oznajmiając wszystkim pracującym na pobliskich polach czas modlitwy, podobnie jak islamski muezin nawołujący na modlitwę z minaretu. Za pomocą dzwonka mnich miał także informować o zagrożeniach. Wtedy wieże miały być wykorzystywane jako miejsca schronienia, zarówno dla mnichów, jak i ich bogactwa. Drewniana lub sznurowa drabina umożliwiająca dostanie się do wnętrza była wciągana do środka, a drzwi barykadowano (por. Harbison 1970: 19).

Wieże mogły również służyć do wystawiania w drzwiach relikwii w celu ich adoracji. Wysoko umieszczone drzwi gwarantowały im bezpieczeństwo – pozostawały poza zasięgiem pielgrzymów. Niektóre wieże mogły być budowane na szlakach pielgrzymkowych po to, by umęczonym pielgrzymom dawać schronienie. Niektórzy widzieli w nich wieże obserwacyjne, latarnie morskie – wieże sygnalizacyjne (por. Harbison 1991: 169–174, 238; Streit [1977] 2001: 97).

O ile obecnie przeważają opinie związane z chrześcijańskim, eklezjastycznym pochodzeniem wież²², to warto wspomnieć o innych teoriach dotyczących ich przeznaczenia. Rice (1918: 39) odrzucił teorie o funkcjach wież jako latarnie morskie, miejsca odosobnienia, schronienia czy dzwonnice. Twierdził, że słowo *clochtheach* znaczy „kamienny dom”²³. Jego zdaniem „wieże falliczne” zostały wzniesione w celu oddawania czci Apollo (Słońcu) przez mityczne plemię bogini Danu (Tuatha Dé Danann) nie później niż w XVII w. p.n.e. Według niego prototypy takich wież są znane z Syrii, Persji i Indii. Podobnego zdania był Henry O’Neill (1863: 111–112). Twierdził, że wieże „należą do tych odległych wieków, kiedy dominowało pogaństwo, kiedy wyznawcy, chcąc być lepiej słyszani przez bogów, modlili się na wysoko wzniesionych miejscach”. Okrągłe wieże irlandzkie łączono także z: druidami, którym służyły do ogłaszania świąt; Duńczykami; Fenicjanami; buddystami, dla których miały być świątyniami. Uważano je za: świątynie ognia, astronomiczne obserwatoria, baptysteria, irlandzkie wersje słupa anachorety Szymon Stylity, penitencjarne więzienia (Petrie 1970: 4).

21 Peter Harbison (1970: 19) najwcześniejszą wieżę datuje na około 900 rok, a ostatnią – na XII wiek.

22 Zwolennikiem takiej teorii jest np. George Petrie (1970).

23 Podobnie uważał Henry O’Neill (1863: 102).

Chyba najbardziej charakterystycznym elementem irlandzkiej chrześcijańskiej architektury są celtyckie krzyże kamienne, zwane także wysokimi krzyżami (*high crosses*) oraz krzyżami z okręgiem słonecznym (*ring-sun-crosses*). Najlepiej znanymi są te, w których okrąg otacza miejsce przecięcia się trzonu krzyża z jego ramionami, gdzie znajduje się panel ze scenami ze Starego i Nowego Testamentu. Należy zauważyć, że pierwsze krzyże nie posiadały okręgu otaczającego centralne miejsce krzyża. Mogły mieć kształt bardzo prostego krzyża bądź były to stojące kamienie (słupy kamienne), na których krzyże były utworzone z rzeźbionych przeplatających się wstęg. Oprócz krzyży na kamieniach występują również rzeźbione postaci. Te pierwsze krzyże pochodzą z VII wieku²⁴.

Pierwsze krzyże celtyckie miały zaznaczony prosty kształt dysku bądź okręgu słonecznego. Z czasem w centralnej części – na przecięciu trzonu krzyża z jego ramionami – zaczęły się pojawiać różne zdobienia reprezentujące słońce, jak te, znane z obiektów megalitycznych, ale także dyski, wypukłości (guzki), swastyki lub wirujące spirale. Bardzo możliwe, że pierwsze krzyże były drewniane i motywy, o których mowa, ryto na płytkach z brązu, a następnie przyczepiano do krzyży. Około VIII wieku na krzyżach pojawiły się motywy geometryczne, plecionki, motywy roślinne (liście, pąki, kwiaty) i zwierzęce (smoki, splecione węże, głowy smoków). Streit ([1977] 2001: 112) wskazuje na niechrześcijańskie pochodzenie plecionek.

Najwyższą formę rozwoju krzyże celtyckie uzyskały już w X wieku. Podobnie jak w manuskryptach, tak i na krzyżach spotykamy wstęgi, które zdają się zagrażać postaciom, najprawdopodobniej mnichom, których głowy bądź całe ciała oplatają. Symbol słoneczny, znajdujący się w centrum najstarszych krzyży, zostaje zastąpiony figurą Chrystusa – nowego Słońca, „Światła Świata”, Logosu, który przewyciężył krępujące wstęgi (Harbison 1970: 15; Streit [1977] 2001: 104, 119–121). Słoneczne centrum wraz z okręgiem słonecznym symbolizują siły Logosu, które przechodzą przez krzyż i pokonują śmierć, prowadząc do nowego życia. Wstęgi oplatające postaci ludzi, symbolizujące siły ciemności, ziemskie zniewolenie, śmierć, zostają zrzucone przez Chrystusa w Wielki Piątek – oznaczają tryumf nad śmiercią. W ten sposób symbol śmierci został przekształcony w „Drzewo Życia” – irlandzki krzyż słoneczny stał się Krzyżem Wielkanocnym (Streit [1977] 2001: 114–118, 129).

Warto nadmienić, iż okręgi słoneczne występują nie tylko na krzyżach celtyckich. Jako przykłady można podać płyty kamienne z wyrytymi krzyżami obwiedzionymi okręgiem oraz z wyszukаныmi wzorami spiral (Henry [1983] 1985: 205). Taka płyta kamienna z dużym greckim krzyżem – z rozszerzającymi się ramionami – w okręgu (często uważanym za odwzorowanie hostii, której symbolem są litery XP), umieszczonym ponad dwoma delfinami, znajduje się w obrębie ruin osady monastycznej na wyspie Caher w hrabstwie Mayo²⁵. Nad krzyżem w okręgu widoczne jest małe okrągłe wgłębienie, które nie przechodzi na wylot. Płyta może pochodzić z VII wieku, ale też z okresu wcześniejszego (Henry 1947: 285–296). Inny grecki krzyż, wpisany w podwójny okrąg, po którym kroczy postać ubrana w długi płaszcz, trzymająca w ręku laskę podobną do biskupiego pastorału, jest wyryty w Kamieniu św. Gobnait w Ballyvourney. Kamień datowany jest na drugą połowę VII wieku (por. Guest 1937: 377).

Greckie krzyże otoczone okręgiem, rzeźbione na płytach kamiennych można znaleźć na wyspach Inis Kea i Duvillaun w hrabstwie Mayo, a poza Irlandią na płycie z Papa Westray na Orkadach. Wszystkie te monumenty prawdopodobnie pochodzą z drugiej połowy VII wieku (Henry 1952: 41). Na wspomnianej

24 Streit ([1977] 2001: 112–120) uważa, że były wznoszone już w VI wieku. Twierdzi także, iż rzadko można dokładnie określić datę irlandzkich krzyży kamiennych z uwagi na to, że mnisi często stawiali obok siebie starsze i późniejsze.

25 Więcej na temat tej osady monastycznej zob. Gierek (1998).

wyspie Caher na granitowym kamieniu wyrzeźbiono krzyż łaciński, którego środek oraz końce ramion naznaczono małymi dyskami (Henry 1947: 286).

Kamienne kościoły

Peter Harbison (1970: 14–19) uważa, że największym wkładem Irlandii w sztukę i architekturę Europy są „produkty monasterów z IX–XII wieku, zarówno w obszarze iluminacji manuskryptów, jak i kamiennych budynków i krzyży”. Ten wkład z pewnością obejmuje także kościoły budowane poza osadami monastycznymi. Najwcześniejsze kamienne kościoły pochodzą prawdopodobnie z IX wieku. Najlepiej zachowanym okazem jest Oratorium Gallarusa na półwyspie Dingle w hrabstwie Kerry. Harbison datuje go raczej na XI–XII wiek, choć wskazywano także na VIII wiek. Oratorium, kształtem przypominające odwróconą łódź, zbudowane jest z kamienia bez zaprawy techniką korbelową. Podobne budowle były wznoszone również na użytek świecki. Tego typu konstrukcje występują we Francji, Hiszpanii, Portugalii, na południu Włoch, w Istrii i Dalmacji. Prawdopodobnie znane były na obszarze całych Bałkanów (Henry [1983] 1985: 15–19).

Przypuszcza się, że pierwsze kamienne kościoły, jako trwalsze, zastąpiły drewniane, na których były wzorowane. Dowodem na to byłyby elementy typowe dla drewnianej konstrukcji zachowane w kamiennym kościele: szczytowe końcówki krokwi (*end-rafters*) wystające ponad ścianą szczytową²⁶, jak w kościele na Wyspie Św. Macdary w hrabstwie Galway; oraz anty – wydłużone ściany boczne głównego pomieszczenia świątynnego.

Irlandzkie romańskie kościoły są bardzo małe, nawet jeśli są zwane katedrami, jak w przypadku Katedry św. Brendana z Clonfert. Innymi przykładami świątyń z tego okresu są: Kaplica Cormaca w Cashel, hrabstwo Tipperary; kościół w Klimalkedar, hrabstwo Kerry; Kościół Św. Toli w Dysert O’Dea, hrabstwo Clare.

Specyficznym dla irlandzkiej architektury kamiennej są kościoły z kamiennymi dachami. Przykładem może być tutaj kościół zwany Kuchnią św. Kevina, znajdujący się na terenie monasteru w Glendalough w hrabstwie Wicklow, założonego przez patrona tegoż kościoła w VII wieku. Swoją nazwę zawdzięcza okrągłej wieży wbudowanej w dach, co jest kolejną osobliwością w irlandzkiej architekturze (Harbison 1970: 19).

Prawdopodobnie około XII wieku w architekturze irlandzkich kościołów powszechne stały się elementy dekoracyjne właściwe romańskiemu stylowi. Do typowych elementów należą: łukowate wykończenia drzwi wejściowych, prezbiterium; łuki i okna dekorowane licznymi fantastycznymi (zwierzęta, maski ludzi, często z poprzeplatany pasemkami brody) i geometrycznymi (zygzaki, *dog-teeth*²⁷, guzki) motywami²⁸. Typowym irlandzkim elementem jest *pointed hood-moulding* – wąski pas kamieni wystający ponad wejściem lub oknem (np. jak w Kaplicy Cormaca w Cashel, hrabstwo

26 Rekonstrukcja zob. w: Strzelczyk (1987: 213).

27 Zwane tak ze względu na podobieństwo do zębów. Wyglądem przypominają kliny.

28 Alfred Weitnauer (1961) daje liczne przykłady romańskich kościołów w Szwabii i Bawarii (w Niemczech), które zdobią motywy: koła, swastyki, gwiazdy, poprzeplatanych wstęg, smoków, podwójnych węży, innych zwierząt, ludzi, głów zwierząt i ludzi.

Tipperary). Irlandzcy budowniczowie rozwinęli własny styl zdobniczy, który „dostosował się do dziwnej i niemal rubasznej fantazji rozpowszechnionej w Europie w XI i XII wieku” (Harbison 1970: 20).

Wiek XII przyniósł ogromne zmiany w irlandzkich kościołach, co łączyło się z szybkim rozprzestrzenianiem się Zakonu Cystersów. Okres 1150–1250 Harbison (1970: 21–23) nazywa „najbardziej znaczącym” w irlandzkiej architekturze. Charakteryzuje go: ukośne rzeźbienie w kamieniu, geometryczne ornamenty i sporadycznie rzeźbione postaci. W pierwszej połowie XIII wieku odnotowano wzmożoną aktywność związaną z budową katedr. Z tego okresu pochodzą najlepsze przykłady irlandzkiej gotyckiej architektury, między innymi dwie dublińskie katedry: Kościół Chrystusa i Katedra Św. Patryka, które potem zostały przebudowane.

W okresie 1400–1535 stare kościoły przeszły znaczącą transformację: wstawiono nowe drzwi wejściowe; stare, wąskie, wysokie okna zostały zastąpione nowymi szerokimi maswerkami²⁹, umożliwiającymi przedostanie się do wnętrza większej ilości światła. Seán Ó Duinn (2000: 87) pisze o strzelistych budowlach, w których „kolumny przypominają ogromne drzewa, sufitowe sklepienia żebrowe wyglądają jak wygięte w łuk gałęzie, a witraże pozwalają dostać się do środka dziwnemu światłu podobnemu załamanemu światłu słońca w lesie”. Zastanawia się nad tym, w jakim stopniu te wielkie kościoły reprezentują celtycką świątynię czy też „drewnianą świątynię w kamieniu”, czy nie są one odbiciem „pewnej tęsknoty za lasem”, w którym pogańscy Celtowie sprawowali kult. Ó Duinn wspomina o odczuwaniu *neart* – Boskiej twórczej energii, szczególnie w lesie. Zatem, jeśli ta energia, zawsze obecna i zmieniająca się, była i jest odczuwana w lesie, to tak samo musi być odczuwana w tych wielkich kościołach. Widać tutaj nawiązanie do celtyckiej duchowości.

Dawne kamienne kościoły nie należą do przeszłości, bowiem żyją we współczesnej architekturze, dla której są inspiracją. Przykładem jest budowla Honan Chapel przy University College Cork, którą nazwano³⁰ „Skrzącym się Klejnotem Celtyckiego Odrodzenia” (*Sparkling Jewel of the Celtic Revival*). Została zbudowana w stylu hiberno-romańskim (*Hiberno-Romanesque*)³¹ z lokalnej skały wapiennej w 1915 roku. Kaplica jest przykładem połączenia dawnych irlandzkich tradycji z nowoczesnością. Odnajdujemy tutaj wpływy między innymi XII-wiecznych kościołów z kamiennymi dachami, przede wszystkim: Oratorium Św. Cronana w Roscrea, hrabstwo Tipperary; wspomnianych wcześniej Kaplicy Cormaca oraz Kuchni Św. Kevina. Wzorem tej ostatniej Honan Chapel ma wbudowaną okrągłą kamienną wieżyczkę.

Wejście do Kaplicy Honan jest zdobione trzema łukowatymi pasami: pierwszy utworzony z zygzaków, drugi z guzków, a trzeci z szewronów. Na każdym z sześciu kapiteli wieńczących kolumny, na których wspierają się łuki, wyrzeźbiono głowę świętego lub świętej ze spletanymi włosami: Brendana z Kerry, Colmana z Cloyne, Declána z Ardmore, Finnbarra z Cork, Gobnait z Ballyvourney, Íte z Killeedy. Postaci tych świętych widnieją także na sześciu z dziewiętnastu witraży wewnątrz kaplicy. Jedenaście z nich, które są dziełem Harry’ego Clarke’a, odznacza się szczególnym bogactwem kolorów i symboliką związaną z życiem świętych. Nieznany autor tekstu o Honan Chapel na ulotce określa przedstawienia świętych tegoż artysty jako „spektakularne” i „bardzo celtyckie”. Uważa także, że jego sztuka jest „nasycony duchem starożytnych Celtów, których dziwaczne traktowanie naturalnych form dało efekt karykaturowatych postaci”. Najlepszym tego przykładem są okna ze św. Gobnait i św. Íte.

29 Dekoracyjne elementy wykonane w kamieniu zdobiące górną część gotyckiego okna.

30 Na ulotce informacyjnej, co najmniej z 1995 roku.

31 Hibernia to łacińska nazwa Irlandii.

Wewnątrz kaplicy znajdujemy wiele elementów celtyckich. Przy jej wejściu, na mozaice podłogowej odwzorowane są znaki zodiaku w okręgu, w którym rozchodzą się promienie płonącego słońca. Dalej, idąc w stronę ołtarza, mozaikę zdobi potwór, z którego paszczy wypływa woda nazwana „rzeką życia”. Pływają w niej fantastyczne węże, żmije i ryby. Mozaikę w centralnej części świątyni zajmuje ni to pół-wąż, ni to pół-wieloryb otoczony wyjątkiem z *Sunday Morning Prayer*, w którym wszystkie stworzenia na ziemi są wzywane do oddania chwały Panu. Innym obrazem jest scena pasterska w okręgu, otoczona dwunastoma okręgami, w których znajdują się różne dzieła Boga – zwierzęta ziemskie i niebiańskie, np. paw, ale też drzewo, płomień, spadająca gwiazda. Na każdej z czterech nóg (podpórek) ołtarza głównego, wyrzeźbionego w skale wapiennej, wyryty jest inny rodzaj irlandzkiego krzyża³².

Głowy ludzkie

Wcześniej wspomniałam o głowach, maskach ludzkich, które były elementem zdobniczym kościołów budowanych szczególnie w okresie XI–XII wiek. Najczęściej przywoływanymi przykładami są Katedra Św. Brendana w Clonfert i Kościół Św. Toli w Dysert O’Dea, nad wejściami do których znajdują się kolekcje rzeźbionych głów. W pierwszym przypadku jest ich ponad 20, w drugim – obok ludzkich występują również zwierzęce głowy. Głowy ludzkie można także zobaczyć nad wejściem do Kościoła Św. Caimina na Iniscealtra (Wyspie Kościoła, Kościelnej³³) w hrabstwie Clare oraz Kościoła Świętego w Inchagoill w hrabstwie Galway. Przy wejściu do kościoła w Killeshin w hrabstwie Laois jest jedna głowa. Również jedna głowa, ale w otoczeniu liści, widnieje przy oknie ruin kościoła w Kilcorney w hrabstwie Clare³⁴. Kamienna głowa, osadzona na szyi o niespotykanej długości – ponad 10 cm – obecnie³⁵ znajduje się nad łukiem prezbiterium ruin Kościoła Gobnait w Ballyvourney. Jej nazwa *Gadai(dhe) Dubh* (Czarny Rozbójnik) lub *Gadai(dhe) Ghobnatan* (Rozbójnik Gobnait) związana jest z legendą o nieuczciwym rzemieślniku ukaranym przez św. Gobnait³⁶.

Głowy były rzeźbione nie tylko na kościołach. Przykładem jest tutaj okrągła wieża z wyspy Devenish na Lough Erne w hrabstwie Fermanagh. O’Neill (1863: 93) pisze o „rzeźbionym paśmie 4 ludzkich głów i ornamentów bezpośrednio pod stożkowym dachem”. Jeśli nie jest to pomyłka, to najprawdopodobniej uległy one zwietrzeniu, ponieważ ja byłam na wyspie w 1999 roku i mam zdjęcia, jednak nie mogę dostrzec tych elementów.

Rzeźbione na romańskich kościołach głowy znane są także na Wyspach Brytyjskich, w Niemczech i Francji. Interesującym przykładem z Wysp jest tricefaliczna rzeźba z katedry w Llandaff w Południowej Walii (Chadwick [1970] 1976: 159). Na terenie Francji można wskazać: co najmniej 9 głów na głowicy kolumny w Airvault (dep. Deux-Sèvres), na kościele klasztorным Nôtre Dame w Morienvall (dep. Oise) czy na chrzcielnicy z Haute-Roche (dep. Côte d’or) datowanej na XI w. Przykładami z Niemiec są: galeria głów po obydwu stronach portalu kościoła w Münchsmünster, z dodatkowymi dwoma brodatymi głowami umieszczonymi nad galerią; po 12 brodatych głów z na wpół otwartymi ustami i zamkniętymi oczami

32 Więcej na temat Honan Chapel zob. Teehan and Wincott Heckett (2004).

33 Obecnie zwanej Świętą Wyspą.

34 Więcej na temat kościołów na terenie hrabstwa Clare zob.: Westropp (1900–1902); Large (2011).

35 Prawdopodobnie nie jest to jej pierwotne miejsce.

36 Zob. Gierek (2002: 166).

na dwóch filarach po obu stronach drzwi kościoła cmentarnego w Landshut; kościoły z Schwärzloch, Weinsberg, Faurndau, Schwäbisch-Gmünd, Niedernhall (Kochertal), Nassau bei Weikersheim, Brenz (Kościół Gallusa), Regensburg (Kościół Św. Jakuba)³⁷.

Pośród Celtów ludzka głowa doznawała szczególnej czci, jako że była uważana za esencję istoty, do której należała – była siedliskiem duszy, centrum emocji, życia samego w sobie. Była „symbolem boskości i mocy z tamtego świata” (Paul Jacobstahl 1944, w: Cunliffe 1979: 87). Z tego też względu była źródłem mocy, mogła chronić przed złem, a także przynosić szczęście. Posiadacz odciętej głowy miał władzę nad mocami w niej zawartymi. Różne formy kultu głowy³⁸ były szeroko rozpowszechnione pośród Celtów. Wypolerowane, czy to przechowywane w skrzyniach, czy przed domami, czy zdobiące świątynie, czaszki mogły być uważane za pewnego rodzaju amulety.

O zwyczaju odcinania głowy pokonanym w walce znamienitym przeciwnikom donosili starożytni pisarze: Polibiusz (II w. p.n.e.), Posejdonios (II–I w. p.n.e.), Diodor Sycylijski (I w. p.n.e.), Strabon (I w. p.n.e.–I w. n.e.), Liwiusz (I w. p.n.e.–I w. n.e.). Potwierdzenie tego znajdujemy w legendach walijskich i irlandzkich. Najbardziej znane irlandzkie to *Fled Bricrenn* („Uczta u Bricriu”) i *Scéla Mucce Meic Dathó* („Opowieść o prosięciu mac Dathó”). Świadcstw dostarczają również odkrycia archeologiczne. I tak na przykład w celto-iberyjskim *oppidum*³⁹ Puig Castelar w pobliżu Barcelony w Hiszpanii znaleziono czaszki ludzkie z gwoździami, na których były pierwotnie zawieszane. Czaszki ludzkie były umieszczone ponad bramą wejściową do fortu na Bredon Hill w Worcestershire w Anglii (Chadwick [1970] 1976: 158). Podobne znaleziska znane są z innych miejsc w Anglii: Stanwick (dawnej stolicy plemienia Brygantów) w Yorkshire oraz Danebury, ale także z Francji. W tym drugim przypadku można wymienić Gournay-sur-Aronde w Picardii, gdzie czaszki ludzkie wraz z czaszkami wołów i koni zdobiły fasadę bramy świątynnej.

Najokazalszym przykładem wykorzystania głowy jako elementu zdobniczego jest zespół świątyń celto-liguryjskich z około IV–III w. p.n.e. w Entremont, Roquepertuse i Glanum⁴⁰, znajdujących się w Prowansji u ujścia Rodanu. Oprócz prawdziwych głów występują tutaj także rzeźbione, często prymitywne⁴¹. Należy zwrócić uwagę, że jest to określony rodzaj głów, a mianowicie ścięte głowy (*têtes coupées*) – z zamkniętymi oczami i lekko rozchylonymi wargami. W Entremont zdobią one kamienne filary, kolumny. Jedna z nich, z wyrzeźbionymi prymitywne (brwi, nos, kreska wyznaczająca usta) 12 głowami, stanowiła próg „Sali Głównych”. Liczba ta odpowiada liczbie głów na filarach wspomnianego wcześniej kościoła w Landshut. Do interesujących rzeźb należy zachowany fragment przedstawiający rękę, która trzyma za włosy 5 głów z zamkniętymi oczami. Pośród rzeźbionych głów znajdują się: dziecięca, kobieca i męskie. W znalezionych u podstaw świątyni 15 ludzkich czaszkach widoczne są ślady żelaznych gwoździ, za pomocą których były one umocowane do ściany lub innego elementu świątynnego. W Roquepertuse portyk świątyni wyposażony był w nisze do wystawiania ludzkich czaszek. Badania znalezionych na miejscu czaszek wykazały, że pochodziły one od mężczyzn w wieku poniżej 40 lat, a więc

37 Więcej przykładów zob. Weitnauer (1961: 53, 56).

38 Szerzej o kulcie głowy zob. Gierek (2013b: 315–343).

39 Rodzaj osady.

40 Więcej na temat tych świątyń zob. Gierek (2013b: 300–304).

41 Określenie to stosuję w odniesieniu do bardzo prostej sztuki, która nie oznacza wczesnego czy niższego poziomu jej rozwoju, bowiem występuje równolegle do wyrafinowanych dzieł powstających w tym samym czasie w tym samym kręgu. Janina Rosen-Przeworska (1979) pisze o celowym „pozornym prymitywizmie” i jego ukrytym znaczeniu.

będących w najlepszym okresie swojego życia. W Glanum odkryto pozostałości konstrukcji z niszami na głowy ludzkie (Hatt 1970: 131).

Z czasem prawdziwe czaszki ludzkie zostały zastąpione modelowanymi – w kamieniu lub drewnie. Prawdopodobnie *têtes coupées* są tego wyrazem. Zdaniem Alfreda Weitnauera (1961: 51–52) kamienne ludzkie głowy występujące na fasadach i kolumnach romańskich kościołów w wielu przypadkach mogą być substytutem ściętych głów, a niektóre z nich mogą przedstawiać celtyckie bóstwa. Tak, jak w starożytności, tak i tutaj ich zadaniem było odstraszenie demonów. Podobnie uważał Barry Cunliffe (1979: 84), pisząc o uwięzieniu w nich „duchów, które nękały ludową pamięć”. Zauważył przy tym, że często niemożliwe jest odróżnienie celtyckiej od chrześcijańskiej rzeźby na kościele romańskim. Zdaje się, że tradycja celtycka była wciąż żywa pod koniec XV wieku, przynajmniej w południowych Niemczech, skoro umieszczano tam jeszcze głowy na kościołach (Weitnauer 1961: 92).

Sheela-na-gig

Innym elementem spotykanym na kościołach i w ich obrębie, choć nie tylko, jest wyrzeźbiona prymitywnie naga postać, najczęściej kobieca, z silnie zaakcentowanymi genitaliami oraz wejściem do pochwy, zwana *sheela-na-gig*. Nazwa jest prawdopodobnie zanglicyzowaną formą irlandzkiego *síle na gcíoch*, co można tłumaczyć jako „kobietę od piersi”, czyli karmicielkę, a jako że mamy tutaj do czynienia ze szczególnym rodzajem kobiety – posiadającej wiedzę, uduchowionej, łączonej z kopcami wrózek, którymi są dawne boginie, dlatego też możemy upatrywać w niej symbolu bogini-matki – rodzicielki, ale też odrodzenia⁴². Użycie takiej nazwy po raz pierwszy odnotowano w roku 1840 (Guest 1937: 374).

Wizerunki *sheelas-na-gig* występują głównie⁴³ na obszarach Irlandii i Wysp Brytyjskich. W Irlandii naliczono ich ponad 100⁴⁴, z tego około 21 na kościołach lub w ich pobliżu, a co najmniej 22 na murach zamków. Jedną z takich postaci umieszczono nad oknem średniowiecznego kościoła (obecnie w ruinie) znajdującego się na terenie dawnego opactwa św. Gobnait w Ballyvourney. Przybywający tutaj pielgrzymi stawali w oknie i pocierali rzeźbę ręką. Według Edith M. Guest (1937: 374) i Eilis Uí Dháiligh (1983: 28) była ona uważana przez niektórych pielgrzymów za podobiznę św. Gobnait, ale ja nie znalazłam na to potwierdzenia rozmawiając z pielgrzymami oraz miejscowymi ludźmi w 1999 roku. Inne przykłady *sheelas-na-gig* wbudowane w mury starych kościołów pochodzą z: Dowth – tutaj uważana za podobiznę św. Seanachana; Seir Kieran i Lemanaghan Castle w hrabstwie Offaly; Rath Blaithmaic (w otoczeniu zwierząt) oraz w parafii Killinaboy w hrabstwie Clare (znana jako św. Inghean Bhaoith⁴⁵); Liathmor i Kiltinane w hrabstwie Tipperary. Na White Island na Lough Erne *sheela-na-gig*⁴⁶, wraz z innymi niezidentyfikowanymi postaciami, została wbudowana w ścianę romańskiego kościoła z XI wieku "w pozycji hańby lub pogardy", jak to określiła Guest (1937: 383). W jednym lub w dwóch przypadkach

42 Por. Gierek (2013b: 110).

43 Parę jest znanych z Poitiers (dep. Vienne, Francja) i Como (Lombardia, Włochy) (zob. Guest 1937: 374).

44 Na mapie (*An Illustrated Map of the Sheela-na-gigs of Britain & Ireland*) sporządzonej przez Jacka Robertsa i Joanne McMahon, wydanej przez Bandia Publishing Ireland w 1997, zidentyfikowano ich: 115 w Irlandii, 6 w Szkocji, 33 w Anglii i 4 w Walii.

45 To nawet nie jest imię *sensu stricto*, bowiem dosłownie znaczy Córka Baotha.

46 Jej ramiona są okryte krótkim rodzajem płaszcza, peleryny (Wakeman 1880: 283).

(Wakeman 1880: 282) „lubieżne” rzeźby występują na chrzcielnicach, jak ta znaleziona w ruinach kościoła w Kilcarn w hrabstwie Meath.

Sheelas-na-gig występowały także licznie w pobliżu świętych studni. W Castlemagner w hrabstwie Cork taka postać była wyrzeźbiona na kamieniu osłaniającym studnię św. Brygidy (Bridget). Wyrity na niej krzyż pocierali kamieniami pielgrzymi wykonujący rundy wokół studni⁴⁷. Naga postać, nazywana św. Patrykiem, była wyrzeźbiona na kamieniu znajdującym się przy studni w Castlewidenham w hrabstwie Cork. Kamień bardzo często dotykali odwiedzający szukający pomocy przy porodzie (Guest 1937: 380).

Wizerunki *sheelas-na-gig* umieszczano także na murach zamków (np. Ballyfinboy w hrabstwie Tipperary, Tullavin w hrabstwie Limerick), barbakanie (Fortecy O’Gary w Moygara w hrabstwie Sligo), a nawet na bramach miast (np. Athlone w hrabstwie Westmeath). Znajdowano je także na słupach kamiennych niezwiązanych z żadnymi budowlami. Przykładem tego ostatniego rodzaju jest *sheela-na-gig* z Tary, która należy do najstarszych (Guest 1937: 384). Niektóre kamienie z wizerunkami *sheelas-na-gig* trafiły do muzeum, inne są w posiadaniu prywatnych osób.

Datacja *sheelas-na-gig* przysparza problemów. Na przykład w przypadku tych, które znaleziono wmurowane w ściany kościołów lub w ich pobliżu, po pierwsze, trudno jest ustalić dokładną datę tychże kościołów, po drugie, nie musiało to być ich pierwotne miejsce – mogły zostać przemieszczone ze starszych budowli, miejsc. Przykładowo, wspomniany wcześniej kościół z White Island pochodzi z XI wieku, ale analiza ubiorów postaci znajdujących się obok *sheela-na-gig* oraz innych elementów na kamieniach wskazywałaby na VIII, a nawet VII wiek. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku określenia dat figur na murach zamków, bowiem wiele z nich zostało tam umieszczonych przypadkowo. Jeszcze trudniej jest ustalić datę powstania luźno stojących kamieni z figurkami, jak na przykład tej z Tary (Guest 1937: 382–384), która była już mocno zwietrzała, kiedy odwiedziłam to miejsce w 1996 roku. W przypadku prywatnych domów również nie wiadomo, czy rzeźby są współczesne, czy też mają starszy rodowód. Zastanawiałam się nad tym, kiedy w 1999 roku mijałam dom w Galway, w którego murach widniała *sheela-na-gig*. Według Williama Fredericka Wakemana (1880: 282–284), niektóre z tych figurek pochodziły najdalej z XVI wieku. Jego zdaniem najstarsze można datować na średniowiecze, i to późne, ale nie wcześniej.

Objasniając znaczenie nazwy *sheela-na-gig*, zwróciłam uwagę na jej związek z boginią-matką – tą, która dawała i podtrzymywała życie, a także była związana z odrodzeniem. Zatem była symbolem płodności i szczęścia. W związku z tym umieszczanie ich w znaczących miejscach byłoby zrozumiałe dla Celtów, zastanawiać jednak może powód wmurowywania ich w średniowiecznych zamkach, a zwłaszcza kościołach chrześcijańskich, zważywszy na to, że były to eksponowane miejsca, takie jak główne wejście lub okno. Hipoteza, jakoby miały być „ucieleśnieniem ludzkich słabości i złych namiętności – grzesznych myśli”, które należało zostawić na zewnątrz kościoła (zob. Wakeman 1880: 283–284) nie wydaje się być przekonująca, zwłaszcza jeśli przyglądnijemy się nazwom jakimi je określano.

Przypadki, w których *sheelas-na-gig* identyfikowano z postaciami świętych, przywodzą na myśl chrystianizację pogańskich celtyckich studni, których dawne nazwy zastępowano imionami świętych chrześcijańskich. Jednak nie wszystkie *sheelas-na-gig*, podobnie jak studnie, zostały „schryistianizowane”. Przykładem może być ta z Cloghan w hrabstwie Offaly, którą zwano *Witchie*. Mało prawdopodobne wydaje się, aby dawny „idol pogański” został tak „ochrzczony” przez lokalnych księży. Gdyby tak było,

47 Więcej na temat czynności wykonywanych w miejscach pielgrzymkowych zob. np. Logan ([1980] 1992); Harbison (1991); Gierek (2013b).

wtedy byłyby to *Witch* („Czarownica”). Tutaj mamy jednak do czynienia z pieszczotliwą, a więc pozytywną odmianą tego słowa, które raczej należy łączyć z wyrazem *hag* („wiedźma”), oznaczającym mądrą kobietę – tę, która wie, i to dużo. W mitologii celtyckiej bardzo często pod postacią wiedźmy spotykamy boginie. Podobnie nieoczywiste jest nazywanie *sheelas-na-gig* z Kaplicy Cormaca w Cashel oraz Carrick Castle w hrabstwie Kildare „Kamieniami Złego Oka” (*Evil Eye Stones*). Teorię o złym oku związanym z chrześcijańskim szatanem należy odrzucić, bowiem nie umieszczano by takiego kamienia w murach kościoła. Dlatego też wyjaśnienia tej nazwy trzeba szukać w źródłach przedchrześcijańskich. W mitologii irlandzkiej mamy postać Balora o Złym Oku, wodza Fomorian, który zabijał wzrokiem każdego, na kogo spojrzał. Te jego właściwości szczególnie były przydatne w czasie działań wojennych. Zatem taki „Kamień Złego Oka” pełnił funkcję talizmanu – odstraszał wrogów, złe moce. Taką właśnie funkcję pełni szeroko otwarte oko namalowane na wielu łodziach rybackich nad Morzem Śródziemnomorskim. Podobnie było w przypadku *sheelas-na-gig* umieszczanych w murach średniowiecznych zamków, które uważano za „kamienie szczęścia” (Guest 1937: 375). Jako pewnego rodzaju talizman traktowano figurkę *sheela-na-gig* w Dunmanway w hrabstwie Cork. Potępiał to miejscowy ksiądz, tak że ludzie musieli ukrywać ją przed nim. W przypadku dwóch innych figurek – z Lusk (hrabstwo Dublin) i Lemanaghan (hrabstwo Offaly) – księżom udało się zakopać je na cmentarzach (Guest 1937: 382).

Etymologia wyrażenia *sheela-na-gig*, lokalne nazwy posatci i ich znaczenie, jak i miejsca, w których są lub były ulokowane, oraz praktyki z nimi związane wskazują na to, że uważano je za talizmany ochronne oraz symbole płodności i szczęścia. Umieszczenie ich w murach kościołów lub w ich obrębie mogło by świadczyć o bardzo mocno zakorzenionych dawnych wierzeniach, z którymi Kościół nie mógł sobie poradzić.

Podsumowanie

Śledząc rozwój architektury na terenach Irlandii od kultury megalitycznej do czasów współczesnych, zwraca uwagę zdolność do adaptacji i rozwoju zarówno elementów charakterystycznych dla środowiska geograficznego, jak i architektonicznych elementów poprzedników. Uderza także dążenie do wyrażenia doskonałości i pełni poprzez wykorzystanie koła, okręgu jako podstawy architektonicznej, zwłaszcza w okresie przedchrześcijańskim i wczesnochrześcijańskim, ale też jako elementu zdobniczego, postrzeganego jako symbol słońca. Doskonałość i pełnia, a nade wszystko jednia, czy też jedność, wyrażona w zupełnej harmonii człowieka z otaczającą przyrodą i kosmosem, jest przejawem fenomenu nazywanego „celtycką duchowością”. Doskonałość, a zwłaszcza pełnia, nie oznacza najwyższego stopnia rozwoju artystycznego, estetycznego, ale obejmuje prostotę i surowość przeplatające się, współistniejące z wyrafinowaniem.

Można zauważyć, że symbolika odgrywa istotną rolę w architekturze na terenach Irlandii w każdym okresie czasu. Widać to już na pierwszych etapach projektowania obiektów. Z jednej strony symbol i symboliczne działanie miało wyodrębnić pewne miejsce z otaczającej przestrzeni, całego świata, nadać mu świętość, między innymi przez zatoczenie magicznego kręgu, ale także zabezpieczyć przed działaniem złych mocy⁴⁸ i zapewnić szczęście, pomyślność, czego przykładami są *sheela-na-gig* i głowa ludzka. Z drugiej strony symbol był traktowany jako pewnego rodzaju drogowskaz do rozwoju wewnętrznego – miał

48 Por. Gerardus van der Leeuw ([1956] 1997: 351–353).

umożliwiać duchowe przeżycie, dzięki któremu człowiek mógł zanurzyć się w najgłębszych pokładach sił świata, co prowadziło do osiągnięcia zdolności postrzegania rzeczywistości wymykającej się normalnym zmysłom, do zrozumienia tego, co niewytłumaczalne⁴⁹. Tutaj przykładem mogą być symbole występujące na megalitach czy celtyckich krzyżach, które można kontemplować bez końca.

Ciągłość w stosowaniu pewnych elementów architektonicznych na przestrzeni różnych epok świadczy o ogromnym przywiązaniu, podziwie oraz szacunku dla tradycji uważanych za własne, splatających się w jedną tradycję – irlandzką. To również świadectwo szczególnego znaczenia dla społeczności, które te elementy utrzymywały, nawet jeśli sięganie do nich wynikało z pobudek czysto estetycznych. Nawet jeśli głębokie znaczenie – pierwotny symbolizm – zostało utracone, treść i forma pozostały te same.

Bibliografia

- Chadwick, Nora ([1970] 1976) *The Celts*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Cunliffe, Barry (1979) *The Celtic World*. London: The Bodley Head.
- Cunliffe, Barry (1997) *The Ancient Celts*. Oxford: Oxford University Press.
- Davies Oliver, Fiona Bowie (1995) *Celtic Christian Spirituality*. London: SPCK.
- Gierek, Bożena (1998) „Monastery na wyspach u zachodnich wybrzeży Irlandii”. [W:] *Peregrinus Cracoviensis*. Z. 6; 61–85.
- Gierek, Bożena (2002) *Tradycja celtycka w życiu religijnym współczesnego społeczeństwa irlandzkiego*. Kraków: Zakład Wydawniczy »NOMOS«.
- Gierek, Bożena (2005) „Znaczenie magicznego kręgu w kulcie celtyckim”. [W:] Nikolaj A. Aleksjejenko (red.) *Sacrum et profanum, cz. 1: Культ свяТих місць в сТародавніх Та сучасних релігіях*. Sewastopol: Ministerstwo Kultury i Turizmu Ukrainy, Nacionalnyj Zapowiednik „Chiersones Tawriczeskij”; 41–46.
- Gierek, Bożena (2010) „Duchowość celtycka – pomiędzy tradycją celtycką, katolicyzmem irlandzkim i New Age”. [W:] Maria Libiszowska-Żółtkowska, Stella Grotowska (red.) *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy*. Kraków: NOMOS; 307–319.
- Gierek, Bożena (2011) „‘Celtic Spirituality’ in Contemporary Ireland”. [W:] Olivia Cosgrove, Laurence Cox, Carmen Kuhling, Peter Mulholland (red.) *Ireland’s New Religious Movements*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing; 300–316.
- Gierek, Bożena (2013a) „‘Celtycka duchowość’ a panenteistyczna koncepcja Jana Szkota Eriugeny”. [W:] *The Polish Journal of the Arts and Culture*. Nr 5 (2); 115–138
- Gierek, Bożena (2013b) *Religia Celtów*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Guest, Edith M. (1937) „Ballyvourney and its Sheela-na-gig”. [W:] *Folklore*. T. 48; 374–384.
- Hall, Edward T. ([1966] 1990) *The Hidden Dimension*. Garden City, New York: Anchor Books.
- Harbison, Peter (1970) *Guide to the National Monuments in the Republic of Ireland*. Dublin: Gill and MacMillan.
- Harbison, Peter (1991) *Pilgrimage in Ireland. The Monuments and the People*. London: Barrie & Jenkins.
- Hatt, Jean-Jaques (1970) *Celts and Gallo-Romans*. London: Barrie & Jenkins.
- Henry, Françoise (1947) „The Antiquities of Caher Island, Co. Mayo”. [W:] *Journal of the Royal Society of Antiquaries*. Nr 77; 275–296.

49 Por. Streit ([1977] 2001: 25).

- Henry, Françoise (1952) „The Decorated Stones at Ballyvourney, Co. Cork”. [W:] *Journal of the Cork Historical and Archaeological Society*. T. 57, nr 185; 41–42.
- Henry, Françoise ([1983] 1985) *Studies in Early Christian and Medieval Irish Art*. T. 3. London: The Pindar Press.
- Heraughty, Patrick (1982) *Inishmurray. Ancient Monastic Island*. Dublin: The O’Brien Press.
- Joyce, Patrick Weston (1903) *A Social History of Ancient Ireland*. T. 2. London: Longmans, Green, and Co.
- Kłoskowska, Antonina (1996) *Kultura narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krzak, Zygmunt (2001) *Megalithy świata*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Leeuw, van der Gerardus ([1956] 1997) *Fenomenologia Religii*. Tłum. pol. Jerzy Prokopiuk. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Logan, Patrick ([1980] 1992) *The Holy Wells of Ireland*. Buckinghamshire: Colin Smythe.
- Lynn, Christopher J. (1993) „Navan Fort”. [W:] Sabatino Moscati (red.) *The Celts*. London: Thames & Hudson; 610–611.
- Ó Duinn, Seán (2000) *Where Three Streams Meet*. Blackrock, The Columba Press.
- O’Neill, Henry (1863) *The Fine Arts and Civilization of Ancient Ireland*. Dublin: George Herbert.
- Petrie, George (1970) *The Ecclesiastical Architecture of Ireland. An essay on the origin and uses of the Round Towers of Ireland*. Shannon: Irish University Press.
- Raftery, Barry (1993a) „Dun Aengus, Inishmore, Aran, County Galway, Ireland”. [W:] Sabatino Moscati (red.) *The Celts*. London: Thames & Hudson; 613.
- Raftery, Barry (1993b) „Tara, County Meath”. [W:] Sabatino Moscati (red.) *The Celts*. London: Thames & Hudson; 612.
- Rice, John Herman (1918) *The Round Towers. Their Use and Origin*. Dublin: Sealy, Bryers and Walker.
- Rosen-Przeworska, Janina (1979) „Tajemnica sztuki celtyckiej”. *Z Otchłani Wieków*. Nr 2; 158–164.
- Streit, Jakob ([1977] 2001) *Sonne und Kreuz*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Strzelczyk, Jerzy (1987) *Szkice średniowieczne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Teehan Virginia, Elizabeth Wincott Heckett (red.) (2004) *The Honan Chapel. A Golden Vision*. Cork: Cork University Press.
- Uí Dháiligh, Eilís (1983) *Saint Gobnait of Ballyvourney*. Dublin: Irish Messenger Publications.
- Wales, Bernard (1993) „Dún Ailinne”. [W:] Sabatino Moscati (red.) *The Celts*. London: Thames & Hudson; 614–615.
- Wakeman, William Frederick (1880) „The Church on White Island, Lough Erne, Parish of Magheraculmonee, County of Fermanagh”. *The Journal of the Royal Historical and archeological Association of Ireland*. T. 5, nr 42; 276–292.
- Weitnauer, Alfred (1961) *Keltisches Erbe in Schwaben und Baiern*. Allgäu: Verlag für Heimatpflege Kempten.
- Westropp, Thomas Johnson (1900–1902) „The Churches of County Clare, and the Origin of the Ecclesiastical Divisions in That County”. *Proceedings of the Royal Irish Academy (1889–1901)*. T. 6; 100–180.

Źródła internetowe

- Large, Simon (2011) „A Church and Graveyard Survey in County Clare” (surveyed in 2010), <https://www.clarecoco.ie/services/planning/publications/clare-ruined-churches-graveyard-survey-2010-27628.pdf> [data dostępu: 21.11.2020].
- McLaughlin, T. Rowan, Nicki J. Whitehouse, Rick J. Schulting, Meriel McClatchie, Philip Barratt, Amy Bogaard (2016) „The Changing Face of Neolithic and Bronze Age Ireland: A Big Data Approach

to the Settlement and Burial Records”. Springer, doi:10.1007/s10963-016-9093-0 [data dostępu: 13.11.2020].

172

„The Sacred Ireland: Carrowmore – Carrowkeel – Creevykeel – Knocknarea” <http://www.carrowkeel.com/files/courtcairns.html> [data dostępu: 25.10.2020].

Significant Unpublished Irish Archaeological Excavations 1930–1997, An Chomhairle Oidhreachta/The Heritage Council,

https://www.heritagecouncil.ie/unpublished_excavations/section13.html [data dostępu: 12.11.2020].